

תוכן העניינים

תקציר..... א

פרק ראשון - מבוא..... 1

מטרת המחקר..... 1

שלבי המחקר..... 4

שקרים והטעויות: הגדרות ומונחים..... 6

תולדות המחקר..... 10

שקרים והטעויות בסיפור המקראי..... 11

חקר השקרים וההטעויות על-פי 'תורת-התעודות'..... 11

לכל תעודה גישה אחרת באשר לשקרים ולהטעויות..... 11

לכל התעודות גישה דומה באשר לשקרים ולהטעויות..... 13

סיפורים קדומים ועריכה מאוחרת..... 15

פער בין סיפורי שקר והטעיה קדומים לעריכה מוסרנית מאוחרת..... 15

פער בין הסיפורים הקדומים לעריכה המאוחרת, כתולדה של חוסר הבנה של העורך..... 17

חקר הלשוניות המאפיינות את השקרים וההטעויות במקרא..... 18

סיפורי שקר וספרות הפולקלור..... 19

חקר 'רוחבי' של סוגיות הנוגעות לשקרים והטעויות במקרא..... 21

מעורבותו של אלוהים בשקרים ובהטעויות בסיפור המקראי..... 22

שקרים ממקור אלוהי נובעים מתפיסה מוסרית אחרת של השקר..... 23

שקרים ממקור אלוהי כעונש על חטאי האדם..... 31

שקרים ממקור אלוהי כסיוע לחלש (underdog)..... 33

שקרים ממקור אלוהי נובעים מעיצובו כתעלולן (trickster)..... 36

שקרים ממקור אלוהי כתחבולת מלחמה..... 42

- 44.....הטעיות אלוהיות והניסוח האוראקלי
- 48.....סיכום: ריבוי הפנים והמניעים של התופעה
- 51.....פרק שני – "למה תתענו ה' מדרִכֶיךָ?" (ישעיהו ס"ג, יז): האם אלוהים מרמה את בריותיו?
- 51.....מבוא
- 55.....אמינותו של אלוהים מועמדת למבחן ראשון: עיון בסיפור החטא בגן-עדן (בראשית ג')
- 55.....הנחש מאשים את אלוהים בשקר
- 58.....המספר ואלוהים מאשרים את אמינותו של הנחש
- 62.....בחינה מחודשת של דברי אלוהים ושל דברי הנחש
- 68.....אז מי אמר את האמת? עיון במלאכת הסיפר
- 71.....הטעיה אלוהית כעונש: צמד הטעיות במלחמת ישראל ובנימין (שופטים כ"ב"א)
- 73.....שתי תשובות ה' הראשונות לא היו שקרים אלא הטעיות
- 75.....למה ה' מטעה את ישראל בתשובותיו לשתי השאלות הראשונות?
- 76.....1. התשובות אינן מטעות, ורק ישראל טעו מעצמם
- 77.....2. התשובות אכן מטעות, אבל לא ה' הוא שהשיב אותם
- 78.....3. התשובות אכן מטעות, אבל הן תוצאה של מתווך שאינו הגון ומקום שאינו הגון
- 79.....4. התשובות אכן מטעות, אבל הן תוצאה של שאלות מוטעות
- 81.....5. התשובות אכן מטעות, וזהו עונש על חטאיהם של ישראל
- 81.....א. ישראל חטאו בכך שלא יצאו למלחמה כנגד פסל מיכה
- 82.....ב. ישראל חטאו בכך שיצאו למלחמה מול בני בנימין
- 87.....ג. ישראל נחשבו כשותפים לחטאם של אנשי הגבעה
- 92.....מחירה של ההטעיה האלוהית: ערעור מערכת היחסים בין ישראל לאלוהים
- 98.....הטעיה אלוהית כאקט אלטרואיסטי: אלוהים מטעה את יעקב בירידתו למצרים (בראשית מ"ו, א-ז)
- 98.....הבטחה אלוהית כמענה לחששותיו של יעקב
- 102.....משמעותה האמיתית של הבטחה האלוהית ליעקב

- 108..... הטעיה אלוהית כמבחן : אלוהים מטעה את אברהם בסיפור עקדת יצחק (בראשית כ"ב)
- 109 אלוהים מצווה על אברהם להקריב את בנו
- 113 דברי אלוהים לאברהם הם הטעיה ולא שקר
- 118 מחירה של ההטעיה האלוהית
- 129..... הטעיה אלוהית כתחבולת מלחמה
- 130 אלוהים מטעה את צבא מואב (מל"ב ג')
- 136 אלוהים מטעה את צבא ארם (מל"ב ו', כד – ז', כ)
- 142..... הטעיה אלוהית מפני השלום : מלאך אלוהים ניצב בין איש ואשתו
- 143 מלאך מעלים את גנותו של אברהם (בראשית י"ח)
- 146 מלאך משתף פעולה עם דיווחה החלקי של אשת מנוח לבעלה (שופטים י"ג)
- 152..... סיכום ומסקנות
- 155 פרק שלישי – אלוהים וברואיו משתפים פעולה בהונאה בסיפור המקראי**
- 155..... מבוא
- 160..... ארבע הונאות בסיפור יציאת מצרים
- 163 מה הייתה מידת ההונאה בבקשה לחגוג במדבר (שמות ג', טו-יח)?
- 167 מה הייתה מידת ההונאה בשאלת הכלים (שמות ג', כא-כב)?
- 172 מה הייתה מידת ההונאה בתעייה במדבר (שמות י"ד, א-ח)?
- 176 מה הייתה מידת ההונאה בכניסה לים סוף (שמות י"ד, טו-לא)?
- 180 מה הייתה תכליתה של סדרת ההונאות?
- 192..... שני שקרים נבואיים לאחאב
- 192 נביא מתחפש ללוחם פצוע ומכזב לאחאב (מל"א כ', לה-מג)
- 200 רוח-שקר מדברת מפייהם של ארבע מאות נביאיו של אחאב (מל"א כ"ב)
- 209 מחירן של ההונאות האלוהיות

- 215.....למה אלוהים מביא למותו של אחאב באמצעות רוח שקר?
- 219.....שקר אמיתי יותר מן האמת – אלוהים מסייע לאלישע להונות גדוד ארמי (מל"ב ו', ח-כג).
- 225.....מה מידת הכזב שבדברי אלישע?
- 228.....מדוע אלישע מכזב לגדוד הארמי?
- 237.....סיכום ומסקנות
- פרק רביעי – "אם-כִּהְתַּל בְּאֵנוֹשׁ תִּהְיֶה לוֹ בּוֹ?" (איוב י"ג, ט): ניסיונות להונות את אלוהים בסיפור המקראי 243...**
- 243.....מבוא
- 243.....גבולות הידיעה האלוהית בספרות החכמה, הנבואה והמזמורים
- 246.....הקושי בהגדרת גבולות הידיעה האלוהית בסיפור המקראי
- 246.....האם אברהם מצטער על גירוש הגר (בראשית כ"א, י-יב)?
- 249.....האם שמואל נפגע מן הביקורת שנמתחה עליו ועל בניו (שמואל-א ח', ה-ז)?
- 252.....אדם מנסה לשקר לאלוהים (בראשית ג', ט-ז)
- 257.....קין מנסה לשקר לאלוהים (בראשית ד', ט-ז)
- 261.....אברהם מנסה להטעות את אלוהים (בראשית י"ז, יז-יח)
- 265.....שרה מנסה לשקר למלאך ה' (בראשית י"ח, יב-טו)
- 268.....משה מנסה להטעות את אלוהים (שמות ג'-ד')
- 274.....שמואל מנסה להטעות את אלוהים (שמי"א ט"ז, א-ג)
- 285.....בלעם מנסה להונות את אלוהים בסיפור בעל-פעור (במדבר כ"ה; ל"א)
- 285.....בני ישראל חוטאים בזנות מינית שהופכת לזנות פולחנית
- 290.....חשיפת המזימה המדיינית
- 294.....חשיפת תכליתה האמיתית של המזימה
- 298.....חלקו של המספר המקראי בהצגת המזימה
- 299.....האומנם הצליח בלעם להונות את אלוהים?

סיכום ומסקנות..... 305.....

פרק חמישי – מעורבותו של אלוהים בשקרים ובהטעיות – סיכום ומסקנות..... 311

האם אלוהים נוקט תמיד בדרכי אמת?..... 311

מהי מידת הנטייה של אלוהים מן האמת?..... 313

הטעיה באמצעות חצי-אמת..... 314

הטעיות שאינן כוללות רכיב מילולי..... 314

הטעיות..... 315

שקרים..... 316

מדוע אלוהים נוטה לעתים מן האמת?..... 317

הונאה שתכליתה הענשת חוטאים..... 317

הונאה שתכליתה עזרה לישראל במלחמה..... 319

הונאה שתכליתה ניסיון..... 319

הונאה שתכליתה להטיב עם הנמען..... 320

מהי מידת ההצלחה של אלוהים בהונאותיו?..... 321

מה הן ההשלכות הנובעות מנטייתו של אלוהים מן האמת?..... 323

הונאה שלא נחשפה..... 323

הונאת גויים לטובת ישראל..... 323

הונאה שנועדה להטיב עם המרומה..... 324

הונאה של אלוהים שנועדה להעניש את בני עמו..... 324

הונאה גוררת הונאה..... 325

האם בני אדם מנסים להונות את אלוהים?..... 326

האם ניתן להצליח להונות את אלוהים?..... 329

מסקנות..... 331

נספח: רשימת מקורות מקראיים..... 333

אלוהים מטעה את ברואיו..... 333

רשימת מקורות מן הסיפור המקראי..... 333

מקורות רלוונטיים נוספים מן הסיפור המקראי..... 334

- 334 מקורות מספרות הנבואה ומספרות החכמה
- 335..... אלוהים משתף פעולה עם ברואיו בביצוע הונאה.
- 335 רשימת מקורות מן הסיפור המקראי.
- 336 מקורות מספרות החוק ומספרות הנבואה
- 336..... ניסיונות להונות את אלוהים
- 336 רשימת מקורות מן הסיפור המקראי.
- 337..... מעורבותם של נביאי אלוהים בשקרים ובהטעיות.
- 337 רשימת מקורות שבהם נביא אלוהים משקר או מטעה
- 340 רשימת מקורות שבהם מנסים להונות נביא אלוהים

343 **רשימת קיצורים**

348 **ביבליוגרפיה**

תוכן עניינים לועזי

I..... תקציר לועזי

תקציר

פרק ראשון – מבוא

בני-אדם משקרים! עובדה זו תואמת לא רק את ניסיון חיינו, אלא גם את סיפורי התנ"ך. גיבורי המקרא, מאחרוני הנבלים ועד גדולי הצדיקים, נזקקים לשקרים ולהטעיות בתדירות מפליאה. השאלה היא, האם לפנינו תופעה שמוצגת על-ידי המספר המקראי כמאפיינת את בני-האדם בלבד, או שגם אלוהים נוטל בה חלק כלשהו? במשך רוב ההיסטוריה, נטו מפרשי המקרא וחוקריו לדעה שאלוהים ש'חותמו אמת' מקפיד תמיד על האמת בטהרתה ולעולם אינו משקר. דעה זו, שקשה להגזים בהערכת החשיבות הפילוסופית והתיאולוגית שלה, נשענת על פסוקים רבים מן הליריקה המקראית הקושרים את אלוהים למידת האמת והמרחיקים אותו מן השקר, כמו גם על תפיסות תיאולוגיות ומוסריות באשר לדמותו 'הראויה' של אלוהים.

לעומת זאת, למן המאה-העשרים (ובפרט משנות השמונים שלה), הולכים ורבים הקולות הסבורים שאלוהים אכן מוצג בסיפור המקראי כמי שנוטה מן האמת מעת לעת. דעה מפתיעה זו מבוססת על מספר לא מבוטל של סיפורים, שבהם אלוהים נראה כמוליך שולל את בריותיו. ובעוד שכמה מן החוקרים הללו סבורים שאלוהים נוטה מן האמת רק במקרים נדירים ולצורך מובהק, אחרים מפליגים עד כדי ראיית השקר או ההטעיה כאחד מהקווים המאפיינים את דמותו. חיבור זה מוקדש לעיון מקיף בשאלת מעורבותו של אלוהים בשקרים ובהטעיות בסיפור המקראי, הן כמוען ההונאה הן כנמענה. שאלה זו נבחנת לא מן הזווית האידיאלית (מה היה ראוי שאלוהים יעשה?), ואף לא מן הזווית הממשית (מה אלוהים באמת עושה?), אלא מן הזווית הספרותית (כיצד אלוהים מוצג בסיפור?); זאת באמצעות ליקוט וניתוח סיפורים בהם אלוהים מוצג כמוען הונאה, כשותף ביצירתה, או כנמענה.

פרק שני – לְמָה תִּתְעַנּוּ ה' מְדַרְכֵיךָ? (ישעיהו ס"ג, יז): האם אלוהים מרמה את

בריותיו?

הפרק הראשון של החיבור מוקדש לכמה שאלות כבדות משקל: האם אלוהים מוצג כמוען הונאה בסיפור המקראי? ואם כן, מה הם מאפייניה של ההונאה? באילו נסיבות היא נעשית? לאילו מטרות? ומה הן ההשלכות של ההונאה על מערכת הקשרים בין אלוהים לבני האדם?

אמינותו של אלוהים מועמדת למבחן ראשון: עיון בסיפור החטא בגן-עדן (בראשית ג')

אלוהים מצווה את האדם (ב', יז): "וַיִּמְעַץ הַדְּעַת טוֹב וְרַע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בְּיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת", ואילו הנחש טוען באוזני האישה שאלוהים משקר וממניעים בזויים (ג', ד-ה). האישה מאמינה לנחש ולא לאלוהים, והסיפור מצדיק לכאורה את הכרעתה: המספר מודיע לנו שעניינה של האדם ואשתו באמת נפקחו (ג', ז); ה' מודיע לנו שהם אכן זכו לדעת כאלוהים (כב); וממשך חייהם ניתן להסיק בוודאות שהם באמת לא מתו באותו יום (ראה ה', ה).

ניתוח מדוקדק מלמד שאלוהים לא שיקר. דבריו (ב', יז): "כִּי בְּיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת", אינם מנוסחים כתוצאה הטבעית של האכילה, אלא כעונש שהוא עתיד להשית על האוכל. לנוכח טענת ההסתה שמעלים האדם ואשתו (ג', יב-יג), מחליט אלוהים לנהוג ברחמים ולממש את העונש באופן חלקי בלבד (מניעת חיי נצח ולא הריגה). מכל מקום, מסיפורם של ראשוני האדם ניתן ללמוד כי פקפוק באמינותו של אלוהים, גם אם הרה-אסון, אינו נחלתם של חוקרי מקרא מודרניים בלבד.

בדוגמה זו אלוהים אינו מוליד שולל את ברואיו, אך המשך הפרק כולל ניתוח של שבעה סיפורים שבהם ההונאה ברורה.

הטעיה אלוהית כעונש: צמד הטעיות במלחמת ישראל ובנימין (שופטים כ'-כ"א)

בני-ישראל שואלים בה' (כ', יח): "מִי יַעֲלֶה-לָנוּ בַתְּחִלָּה לְמַלְחָמָה עִם-בְּנֵי בְּנִימִן?" וה' משיב "יְהוּדָה בַתְּחִלָּה". אולם למרבה ההפתעה מצליח בנימין להנחיל לצבא הישראלי תבוסה צורבת. בני-ישראל שבים ושואלים בה' (כג): "הֲאֹסִיף לְגִשֵׁת לְמַלְחָמָה עִם-בְּנֵי בְּנִימִן אַחִי?" וה' עונה: "יַעֲלוּ אֲלֵיוּ". אך גם הפעם נוחל הצבא הישראלי מפלה קשה. אומנם אין בשתי תשובותיו של אלוהים שקר, שהרי תוצאת המערכה לא נזכרה בהן, אבל קרוב לוודאי שהן נועדו להטעות את בני-ישראל לחשוב שהובטח להם ניצחון. בני-ישראל מצידם לא מדקדקים בדברים שנאמרו להם, ואכן טועים בהבנתם.

אלוהים מעניש את עמו באמצעות מידה-כנגד-מידה, שניתן לכנותה 'הענשת מרומה באמצעות מרמה'. בני-ישראל, שרומו על-ידי הלוי הנוכל, בעלה של הפילגש, באשר לנסיבות שהובילו למלחמת האחים הנוראה, ירמו על-ידי אלוהים באשר לתוצאותיה.

סיפור זה ממחיש גם את 'המחיר' של ההונאה האלוהית. בפרק כ"א מסופר כיצד זקני ישראל 'דורשים' את שבועותיהם באופן שמעקר אותן מתוכנן, כאומרים שאם אלוהים מחויב רק למשמעות המצומצמת של מילותיו לבני-האדם, גם בני-האדם שנשבעים בשמו, מחויבים רק למשמעות המצומצמת של מילותיהם.

הטעיה אלוהית כאקט אלטרואיסטי: אלוהים מטעה את יעקב בירידתו למצרים

(בראשית מ"ו, א-ז)

יעקב הירא מפני ירידה למצרים, זוכה להבטחה אלוהית שמשמע ממנה שאין לו ממה לחשוש:

1. אל-תִירָא מִרְדָּה מִצְרַיִם כִּי-לְגוֹי גָדוֹל אֲשִׁמְךָ שָׁם – לא רק שהירידה לא תזיק, גם תהיה בה תועלת מרובה, שהרי תוגשם בה ברכת הזרע.

2. אֲנֹכִי אֲרַד עִמָּךְ מִצְרַיִם וְאֲנֹכִי אֶעֱלֶךָ גַם-עִלָּה – כירידתו של יעקב כך תהיה עלייתו. בזו כמו גם בזו, יילוה אליו אלוהים ויגן עליו מכל פגע. זאת ועוד, העמדת הירידה מול העלייה, רומזת שאלוהים יהיה עם יעקב לא רק בירידה ובעלייה, אלא גם בכל הזמן שבין הירידה לעלייה.

3. וַיֹּסֵף יָשִׁית יָדוֹ עַל-עֵינָיו – עלייתו של יעקב ממצרים לכנען, לא תחייבו להיפרד מבנו האהוב. יוסף ישוב עימו לארץ וישאר לצדו עד יום מותו.

אולם אף אחת מן ההשתמעויות אינה מתקיימת כצפוי:

1. בני-ישראל אמנם מתרבים במצרים, אולם זהו הגורם המרכזי לסבל שעתיד לבוא עליהם.
2. אלוהים אכן יורד עם יעקב למצרים, אבל זה מת בנכר. בניו נדונים לדורות של שעבוד, שרק בסופן 'יעקב' (העם) ישוב לארץ.
3. יוסף אכן נמצא עם אביו במותו ואף דואג לסידורי הלוויה, אך לא מפני שהמשפחה שבה לכנען, אלא מפני שהיא נשארת במצרים.

גם במקרה זה אין בנבואה אף מילה אחת של שקר מפורש, אבל היא רוויה בהטעיות. הטעיות אלו נועדו לנחם את יעקב ולהרגיע את יראתו מפני הירידה למצרים. והנה, בעוד שיתרונותיה של הירידה למצרים יתגלו כבר בחיי יעקב, הרי מוראות השעבוד לא יחלו אלא אחרי מותו. וגם אם לפני מותו, יתחוור ליעקב שלא ישוב עוד לארצו, הרי שאושר השנים האחרונות לא יצא לריק.

הטעיה אלוהית כמבחן: אלוהים מטעה את אברהם בסיפור עקדת יצחק (בראשית כ"ב)

לעתים אלוהים נוטה מן האמת כדי לנסות את ברואיו. דוגמה מפורסמת לכך היא סיפור עקדת יצחק. אלוהים מצווה על אברהם להעלות את יצחק לעולה (ב), ואברהם מוטעה לחשוב שאלוהים רוצה את בנו כקורבן. האמת היא שאלוהים אינו מעוניין בקרבן, אלא בבחינת לבו של אברהם (יא-יב).

הצלתו של יצחק יוצרת קושי: כיצד ניתן להאמין לאלוהים שמולך שולל את בריותיו? מחירה של ההטעיה האלוהית בסיפור, מתגלה בכך שאלוהים אינו מצפה עוד מאברהם שיאמין לדבריו בלי

פקפוק. על-מנת לשקם את אמונו, אלוהים נדרש לחזק את התחייבויותיו הקודמות באמצעות שבועה (טו-יח).

הטעיה אלוהית כתחבולת מלחמה

לעתים אנו מוצאים שאלוהים נוקט בתחבולות מלחמה שמשמשות אותו להטעות צבא אחד ובכך לסייע לניצחונו של הצבא האחר.

אלוהים מטעה את צבא מואב (מל"ב ג')

במהלך המסע הצבאי של ישראל יהודה ואדום נגד מואב, אלוהים מזרים מים בנחל החרב בלי שייראו סימנים של גשם. ומפני שאמש היה הנחל חרב, המחזה של (כב): "הַמַּיִם אֲדָמִים כַּדָּם", מתפרש על-ידי המואבים באופן מוטעה (כג): "דָּם זֶה". מכאן מזנקים המואבים להשערה: "הַחֶרֶב נִחְרְבוּ הַמְּלָכִים וַיָּכּוּ אִישׁ אֶת-רֵעֵהוּ". ההטעיה האלוהית גורמת למואבים לוותר על עמדות ההגנה שלהם ולמהר לבזוז את שלל אויביהם המתים, רק כדי ליפול ללא קרב בידי אותם אויבים.

אלוהים מטעה את צבא ארם (מל"ב ו', כד – ז', כ)

כשהרעב בשומרון מגיע לממדים שאין לשאתם עוד, מתגייס אלוהים לעזרת ישראל ומנצל את חשכת הליל כדי להטעות את צבא ארם (מל"ב ז', ו): "וַיֹּאדָנִי הַשְּׁמַיִעַ אֶת-מַחְנֵה אָרָם קוֹל רֶכֶב קוֹל סוּס קוֹל חֵיל גְּדוֹלִי".

הארמים ששומעים באמצע הלילה קולות של צבא מתקרב, מפרשים אותם באופן הסביר ביותר בהתחשב בנסיבות (ו): "וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל-אָחִיו הֲנֵה שָׁכַר-עֲלֵינוּ מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל אֶת-מְלָכֵי הַחֲתָיִם וְאֶת-מְלָכֵי מִצְרָיִם לְבֹא עָלֵינוּ". ההטעיה האלוהית מצליחה, והארמים נסים בבהלה, תוך שהם מותירים אחריהם את כל רכושם.

ההטעיה נועדה לא רק להציל את ישראל ממצבם הקשה, אלא גם להעניש את הארמים על כפיות הטובה שגילו, לנוכח היחס הטוב שזכו לו בשומרון בסיפור הקודם (מל"ב ו', ח-כג).

הטעיה אלוהית מפני השלום: מלאך אלוהים ניצב בין איש ואשתו

כאשר מלאך ה' יורד מרום מושבו ומתערב בחיי המשפחה של בני-האדם, הוא מוצא את עצמו נתון בסיטואציה 'אנושית' מובהקת שבה דרכי אמת ודרכי שלום משמשים בערבוביה, ועליו להכריע בין הערכים.

מלאך מעלים את גנותו של אברהם (בראשית י"ח)

בעקבות הכנסת האורחים הנדיבה של אברהם, מבשר ה', או המלאך הקרוי כעת בשם ה' (י): "שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַת חַיָּה וְהֵנָּה-בֵּן לְשָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ". תגובתה של שרה לבשורה 'המגוחכת' היא צחוק חרישי (יב): "וַיִּתְצַחֵק שָׂרָה בְּקִרְבָּהּ לֵאמֹר אַחֲרַי בְּלַתִּי הֵיטָה-לִּי עֲדָנָה וְאֵדְנִי זָקֵן". המבשר פונה

לאברהם בנויפה (יג): "למה זה צחקה שרה לאמר האף אמנם אלד ואני זקנתי?!" דבריו של המבשר אמנם מוצגים כציטוט, אבל הם לא כוללים את עלבוננו של אברהם. מסתבר שהשמטה מטעה זו נעשתה (תנחומא [ורשא] שופטים י"ח): "מפני השלום... בשביל שלא ישנאנה".

מלאך משתף פעולה עם דיווחה החלקי של אשת מנוח לבעלה (שופטים י"ג)

אשת מנוח זוכה לבשורה נפלאה בדבר הולדתו העתידה של שמשון, אולם היא בוחרת לספר אותה לבעלה תוך השמטת כמה פרטים, ביניהם הציוויים שיחולו על הבן וייעודו העתידי. מנוח, שחש שהיא אינה שלמה, פונה לאלוהיו בתפילה (ח): "בי אדוני איש האלהים אשר שלחת לבוא-נא עוד אלינו ויורנו מה-נעשה לנער היולד".

אלוהים שב ושולח את מלאכו, אולם למרבה ההפתעה, כשמנוח שואל (יב): "מה-הנה מן-שפט-הנער ומעשהו", בוחר זה להטעות אותו. מחזרתו של המלאך על דברי האישה, טועה מנוח להבין כי דיווחה של אשתו היה מדויק. ומכך שהמלאך מתעלם משאלתו בדבר הנער, מבין מנוח שלא נועדו לו איזה 'משפט' או 'מעשה' מיוחדים.

פרק שלישי – אלוהים וברואיו משתפים פעולה בהונאה בסיפור המקראי

בכמה מסיפורים מתוארת הונאה שנעשית בשיתוף פעולה בין אלוהים וברואיו. לעתים מקור ההונאה הוא אלוהים, כשהברואים מסייעים במימושה, ולעתים המקור אנושי, ואלוהים מסייע במימושה. מפני שלרוב שותפו של אלוהים בהונאה הוא נביא, דיון זה נוגע גם למידת מעורבותם של הנביאים בשקרים ובהטעיות.

ארבע הונאות בסיפור יציאת מצרים

סיפור יציאת מצרים מהלל את כוחו ואת נסיו של אלוהים. למרבה ההפתעה מגלה הסיפור גם פן אחר במפעלותיו של אלוהים, שרשרת של שקרים והטעיות. מדוע אלוהים בוחר לשזור את סיפור יציאת מצרים בהונאות רבות כל כך?

מה הייתה מידת ההונאה בבקשה לחגוג במדבר (שמות ג', טו-יח)?

במעמד הסנה מצווה אלוהים את משה והזקנים לומר לפרעה (יח): "גלגה-נא דרך שלשת ימים במדבר ונצבחה לה' אלהינו". הדיווח הזה כולל שני פרטים כוזבים: לא נזכרת יציאה מעבדות לחירות, אלא יציאה לדרך שלושת ימים; ולא נזכרת התכלית של כיבוש כנען, אלא זביחה לה' במדבר. הפרט הראשון מוסבר בנקל כהטעיה (נצא לשלושה ימים, אבל לא נחזור), אך קרוב לוודאי שיש לראות בפרט השני שקר של ממש (הם אינם יוצאים כדי לזבוח לה', ולמעשה גם אינם זובחים).

מה הייתה מידת ההונאה בשאלת הכלים (שמות ג', כא-כב)?

אלוהים ציווה את משה להורות לעם לשאול משכניהם כלים יקרים – שאלה שהמצרים מבינים כהשאלה על-מנת להחזיר בתום החג, אלא שבני-ישראל אינם מתחייבים לכך במפורש, וכמובן שאינם מחזירים.

לכאורה זוהי הטעיה פשוטה, אולם השיפוט של המעשה הופך מסובך יותר לנוכח הודעתו של אלוהים (כא): "וְנָתַתִּי אֶת-חַן הָעַם-הַזֶּה בְּעֵינֵי מִצְרָיִם". לעובדה זו יש משקל לא מבוטל בשיפוט ההונאה, שהלוא אחד ההבדלים המהותיים בין שקר ובין הטעיה, טמון בחלוקת האחריות בין המטעה והמוטעה: בעוד שבשקר המוען לבדו הוא שאחראי לתוצאה, הרי שבהטעיה יש מידת מה של אחריות גם לנמען.

מה הייתה מידת ההונאה בתעייה במדבר (שמות י"ד, א-ח)?

לאחר שבני-ישראל מתחילים בבריחתם ממצרים, מצווה אלוהים את משה (ב): "דַּבֵּר אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיֹשְׁבוּ וְיִחַנוּ לִפְנֵי פִי הַחִירָת בֵּין מִגְדֹל וּבֵין הַיָּם לִפְנֵי בַעַל צַפֹּן נִכְחוּ תַחְנוּ עַל-הַיָּם". מסע זה נועד להטעות את המצרים לחשוב שבני-ישראל תועים בבריחתם ומגיעים ל'שטח השמדה'. לכאורה זוהי הטעיה פשוטה, אולם גם כאן אלוהים מתערב ומחזק את לְבָם של המצרים, וכאמור לעיל, פגיעה בשיקול הדעת של המוטעה, מקרבת את ההטעיה אל גבולות השקר.

מה הייתה מידת ההונאה בכניסה לים סוף (שמות י"ד, טו-לא)?

השלב האחרון בשרשרת ההונאות התרחש בעת שבני-ישראל בורחים לתוך הים. המצרים מוטעים להאמין שאם רק יצליחו להשיג אותם, יהיה בכוחם לגבור עליהם. גם הטעיה זו נסמכת על כך שאלוהים מחזק את לְבָם של המצרים (שמות י"ד, יז), וכאמור לעיל, פגיעה בשיקול הדעת של המוטעה, מקרבת את ההטעיה אל גבולות השקר.

מה הייתה תכליתה של סדרת ההונאות?

שעבודם של ישראל במצרים מתבסס על ערמה ומרמה, החל מקריאתו של פרעה (שמות א', י): "הֲבֵי נְתַחֲמָה לֹ"; עבור בהשערה שהשעבוד נועד להגדיל את עושרו של פרעה; דרך הוראתו של פרעה למיילדות לרצוח את תינוקות ישראל תוך שימוש במרמה; וכלה בהשערה שהסיבה הנסתרת לפעולה זו היא רצונם של המצרים לקחת מנשות ישראל לעצמם.

אלוהים מעניש את המצרים במידה כנגד מידה, הנוגעת גם למעשיהם הרעים וגם לאופן הביצוע שלהם: לקיחת רכוש כגמול על שעבוד, הטבעת זכרים בים כגמול על הטבעת זכרים ביאור, וערמה ומרמה תמורת ערמה ומרמה.

השקר בסיפור זה נועד להיות גלוי לעיניו של פרעה, משום שכחלק מהותי מהעונש על הרמאי לדעת שהוא מרומה. השימוש במתווכים אנושיים מאפשר לאלוהים לנקוט בשקר של ממש, בלי שתהיה בכך פגיעה באמיתותו.

נביא מתחפש ללוחם פצוע ומכזב לאחאב (מל"א כ', לה-מג)

לאחר התבוסה הארמית באפק, ניגשים עבדיו של בן-הדד לאחאב תוך שהם מתלבשים כעבדים או כשבויים, במטרה לשכנעו שלא יפגע במלכם. אחאב בוחר להאמין לתחפושתם ולטוהר כוונותיהם, וכורת עם בן-הדד ברית.

אלוהים מנצל את מבטו השטחי של אחאב נגדו, על-פי העיקרון של 'הענשת מרומה באמצעות מרמה', ושולח את אחד מנביאיו כשהוא מחופש ללוחם פצוע, כדי להביא לעונשו של אחאב. הנביא מספר לאחאב סיפור שקרי, ואחאב שמבטו לא חדר מבעד ללבושם של עבדי בן-הדד, אינו מצליח לחדור במבטו אל מעבר ל"אָפֶר" של 'הלוחם'. וכך שופט אחאב את עצמו ואת עמו למוות.

רוח-שקר מדברת מפיהם של ארבע מאות נביאיו של אחאב (מל"א כ"ב)

אחאב משתף פעולה עם יהושפט במטרה לכבוש מיד הארמים את רמת-גלעד. כשאחאב שואל את ארבע-מאות נביאיו אם יצליח במלחמה, הם משיבים: "עֲלֵה וְיִתֶּן אֲדָנִי בְיַד הַמֶּלֶךְ". גם מיכיהו שנקרא לנבא, מוסר תחילה את נבואת הניצחון, ורק לאחר שאחאב משביע אותו לומר אמת, הוא מנבא שאחאב עתיד ליפול בקרב, ואף מספר לו שאלוהים החפץ במותו, שלח רוח-שקר כדי לרמות את נביאיו. אם כן, לשקר הזה יש שני נמענים: הנביאים ואחאב.

הונאתו של אחאב נובעת מן הסיפור הקודם (מל"א כ"א), שם חומד אחאב את נחלת אבותיו של נבות, ואיזבל משיגה אותה תוך שימוש במתווכים שישקרו למענה ויובילו אותו למוות. על-פי העיקרון של 'הענשת רמאי באמצעות מרמה', אלוהים משיג את מותו של אחאב בעת שזה מנסה לכבוש את 'נחלת אבותיו', ובאמצעות מתווכים שישקרו למענו. שקר זה היה גלוי לעיניו של אחאב, מפני שהשקר אינו רק אמצעי להביא למוותו של אחאב, אלא חלק מהעונש.

כאן מתגלה מחירן של ההונאות האלוהיות, שכן ניסיונו של אחאב להתחפש כדי לחמוק מהנבואה (תחפושת המקבילה לתחפושתו של הנביא שנזכרה לעיל), עלול להוביל להריגתו של מיכיהו כנביא שקר. לפנינו מידה כנגד מידה מושלמת: הנביא השתמש בתחפושת כדי לרמות את המלך ולהוביל למוותו, והמלך משתמש בתחפושת כדי להציג את הנביא כרמאי ולהוביל למוותו!

הסיבה להונאתם של הנביאים היא שהם הניחו לנאמנותם למלכם, שתגבר על נאמנותם לאלוהיהם. נביא המנסה להתאים את נבואותיו לרצוי למלכו במחיר פגיעה באמת האלוהית, אל יתפלא אם אלוהים יתאים את הנבואות שהוא מוסר לרצוי לנביא במחיר פגיעה באמיתות

הנבואה. יש הסבורים שמחירה של הונאה זו הוא בהופעתם של נביאי השקר בישראל, שכן אם אלוהים יכול לשלוח שקרים דרך נביאיו, הם יכולים להרשות לעצמם לשקר בשמו.

שקר אמיתי יותר מן האמת – אלוהים מסייע לאלישע להונות גדוד ארמי (מל"ב ו', ח-כג)

דוגמה למקרה שבו אלוהים משתף פעולה עם הונאה ממקור אנושי, ניתן למצוא בעימות שבין אלישע לגדוד הארמי שנשלח לתפסו. אלישע אינו מבקש מאלוהים שיסייע לו להכות את הגדוד, אלא שיסייע לו להונות אותם. אלוהים נענה לבקשתו, ובמשתמע גם מאשר אותה. ההונאה מבוצעת בשיתוף בין מילותיו המטעות של אלישע, לבין סימוי עיני רוחם של הארמים, וכאמור לעיל, הטעיה הכוללת פגיעה בשיקול דעתו של המוטעה, קרובה אל גבולות השקר.

השימוש של הנביא בהונאה נועד להגדיל את הערכתם של הארמים לכוחו הטמיר, ובכך לחזק את מאמציו להביא לשלום בינם לבין ממלכת ישראל.

פרק רביעי – "אם-פְּהִתֵּל בְּאֲנוּשׁ תְּהִתְּלוּ בוּ?" (איוב י"ג, ט): ניסיונות להונות את

אלוהים בסיפור המקראי

פרק זה של החיבור מוקדש לתפקידו של אלוהים כנמען של הונאה, ובו נדונות השאלות: האם בני-אדם מנסים להונות את אלוהים? מדוע הם מנסים לעשות זאת? והאם הם מצליחים בכך? התשובה לשאלה האחרונה תלויה בהיקפה של הידיעה האלוהית. בספרות הנבואה, השירה והחכמה, אלוהים מוצג כיודע-כול. לעומת זאת, בסיפור המקראי הצגתו חד-משמעית פחות, ותלויה במידה רבה בהנחותיו של הקורא.

אדם מנסה לשקר לאלוהים (בראשית ג', ט-י)

הניסיון הראשון לשקר לאלוהים מופיע כבר במשפט 'המתועד' הראשון של האדם לאלוהיו. לאחר שהאדם ואשתו אכלו מעץ הדעת, מנסה האדם לשקר לאלוהים באמרו (י): "אֵת-קִלְדָּ שָׁמַעְתִּי בְּגִן וְאִירָא כִּי-עִירָם אֲנֹכִי וְאֶחְבֵּא". האמת היא שהאדם אינו ירא בגלל עירומו אלא מפני העונש הצפוי, ולמעשה הוא לא ממש עירום.

השקר הילדותי של האדם מגלה בדיוק את מה שהוא נועד לכסות, ואלוהים מבחין בכך (יא):

"וַיֹּאמֶר מִי הִגִּיד לְךָ כִּי עִירָם אֶתָּה הַמֶּן-הָעֵץ אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לְבַלְתִּי אֶכְלָה-מִמֶּנּוּ אֶכְלָתָ?"

קין מנסה לשקר לאלוהים (בראשית ד', ט-י)

כשאלוהים שואל את קין (ט): "אי הִבֵּל אָחִידְךָ?", הוא משיב בשקר גס: "לא יָדַעְתִּי", ומוסיף בהיתממות סרקסטית: "הֲשֹׁמֵר אָחִי אֶנְכִּי?" גם ניסיון זה לשקר נכשל, כעולה מגערתו של אלוהים (י): "מָה עָשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִידְךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן-הָאֲדָמָה".

אברהם מנסה להטעות את אלוהים (בראשית י"ז, יז-יח)

אלוהים מבשר לאברהם שהוא עתיד לזכות לבן משרה אשתו, אך זה אינו מסוגל להאמין בכך. תוך כדי שהוא נופל על פניו כמודה על הבשורה הטובה, אברהם צוחק בלבו בספקנות. גם דבריו (יח): "לוֹ? שְׂמָעָאֵל? חֵיָהּ לְפָנֶיךָ", נועדו אולי להתפרש באופן שמצביע על הכרת תודה ולא על ספקנות. אברהם נכשל בניסיונו להונות את אלוהים, כפי שניתן ללמוד מכך שאלוהים מגיב גם למה שצפן אברהם בלבו, וגם למה שאמר בפיו.

שרה מנסה לשקר למלאך ה' (בראשית י"ח, יב-טו)

שרה אינה מסוגלת להאמין שהיא ואברהם, בגילם המופלג, יזכו להוליד בן. כשהמבשר מודיע לה על הלידה הצפויה, שרה צוחקת בלבה. המבשר (שנקרא בשם ה'), מתגלה כמי שמבטו חודר כליות ולב. הוא יודע היטב את אשר אמרה שרה בקרבה, ואין די ביריעת האוהל ובסתר מחשבותיה כדי לסמא את עיניו.

המבשר פונה אל אברהם בנזיפה (יג): לָמָּה זֶה צָחַקְךָ שֶׁרָה לֵאמֹר הֲאֵף אֲמַנִּם אֵלֶּד וְאֲנִי זָקְנָתִי? שרה משקרת ואומרת: (טו): "לא צָחַקְתִּי", אך המבשר שיודע את מה שבלבה מתעקש (טו): "לא פִּי צָחַקְתִּי!"

משה מנסה להטעות את אלוהים (שמות ג'-ד')

אלוהים מתגלה אל משה ומצווה אותו להוציא את ישראל ממצרים, וזה מעלה ארבע טענות נגד השליחות. אולם גם אחרי שאלוהים משיב לטענותיו, משה ממשיך לסרב, ומכאן שהטענות הללו אינן הסיבה לסירובו ליטול את השליחות.

הסיבה שמשה מסתיר בלבו, מתגלה בתגובתו הנועזת של אלוהים (ד', יד): "וַיִּחַר-אַף ה' בְּמֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הֲלֹא אֶהְרֵן אָחִידְךָ הֲלוֹי יָדַעְתִּי כִּי-דַבֵּר יְדַבֵּר הוּא וְגַם הִנֵּה-הוּא יֵצֵא לְקִרְאָתְךָ וְרָאָךְ וְשָׁמַח בְּלִבּוֹ". מתברר שמשה חושב שאהרן ראוי יותר ממנו לשליחות, הן בשל היותו 'איש דברים', הן בשל היותו נביא זה מכבר, ואינו רוצה שאחיו יפגע או יקנא.

שמואל מנסה להטעות את אלוהים (שמ"א ט"ז, א-ג)

אלוהים מצווה את שמואל למשוח מחליף לשאול, אך הנביא שמתקשה לקבל את ההדחה, מנסה לחמוק מהשליחות באמצעות טענת סרק (ב): "אֵיךְ אֶלֶךְ וְשָׁמַע שְׂאוּל וְהִרְגֵנִי". בתגובה, אלוהים מורה לשמואל לנקוט בהטעיה: "עֲגֵלְת בָּקָר תִּקַּח בְּיָדְךָ וְאַמְרָת לְזֶבֶחַ לַה' בְּאֵתִי". הדמיון בין ההטעיה שעליה אלוהים מורה כתגובה לסרבנותו של שמואל, לבין השקר שבו נקט שאול בסיפור הקודם כדי להסתיר את סרבנותו (ט"ו, טו-כא), מלמדת כי לצו יש שתי מטרות: האחת, הענשת שאול על-פי העיקרון 'הענשת רמאי באמצעות מרמה'; השנייה היא להזהיר את שמואל באשר למדרון שבו הוא החל לפסוע, כשאימץ את סרבנותו וכזביו של שאול. תוך שאלוהים מציע לשמואל דרך להינצל משאול במישור הפיזי, הוא רומז לו עד כמה הוא זקוק להצלה משאול במישור הרוחני. הנביא שהתרחק מאלוהיו עד כדי הזדהות עם גורלו של המלך החוטא, עלול למצוא את עצמו מזדהה לא רק עם המלך אלא גם עם החטא.

בלעם מנסה להונות את אלוהים בסיפור בעל-פעור (במדבר כ"ה; ל"א)

סיפור החטא בבעל-פעור כולל את אחת ההונאות המתוחכמות ביותר במקרא. בלעם מתכנן מזימה שמטרתה להפיל בפח את אלוהים ואת ישראל. בנות מדין נשלחות לפתות את בני-ישראל באמצעות זנות מינית לזנות פולחנית, זאת במטרה שאלוהים ישמיד אותם בחמת זעם. המספר משתף פעולה עם מזימתו של בלעם ולא חושף אותה בטרם עת, וכך הופכים גם הקוראים להיות קורבנות הונאה.

בלעם מצליח להונות את בני-ישראל ולהחטיאם, ולכאורה מצליח לתמרן גם את אלוהים שמתחיל להשמיד אותם. תשומת לב מדויקת להשתלשלות הסיפור ולאופן פיזור האינפורמציה בו, מגלה שהחלטתו של אלוהים להרוג בבני עמו אינה נובעת מכך שרומה, אלא מעצם חטאם. אלוהים אינו נוהג להציל את בני האדם מפני חטא שעליו הוא הזהיר במפורש (ראה שמות ל"ד, יד-טז). משום כך אלוהים דואג שבני-ישראל ייענשו מפני שחטאו, מדיין מפני שהחטיאום, ובלעם מפני שיעץ כיצד להחטיאם.

פרק חמישי – סיכום ומסקנות

ניתן להעמיד את עיקרי הדברים שהתגלו בחיבור זה על שמונה נקודות קצרות:

1. אלוהים אינו נוקט תמיד בדרכי אמת, אלא רק ברוב המקרים.
2. כשאלוהים מרמה הוא נמנע מן השקר, אם על-ידי המרתו בהטעיה, ואם (במקרים נדירים וכתגובה לשקרים אנושיים) על-ידי שימוש במתווך (בדרך כלל נביא) שישקר בשליחותו.

3. מגוון הסיבות להונאה, מרמז שאין לתלות את עצם התופעה באף אחת מהן כשלעצמה. ההונאה היא 'כלי' בידי האלוהים, להפעילו במקרים המתאימים בעיניו.
4. הונאותיו של אלוהים מצליחות תמיד, וגם כאשר הן נחשפות, אין זה פוגע במטרותיו, אלא דווקא מסייע בהשגתן.
5. הבחירה של אלוהים לנקוט בדרכי מרמה אינה נטולת מחיר. כאשר הונאה אלוהית 'פוגענית' מופנית כלפי עמו, האמון העמוק שקיים ביניהם עלול להתערער, ולעתים אף להוביל את המרומים לנקוט בדרכי מרמה כלפיו.
6. לא ניתן להצליח להונות את אלוהים, ואף-על-פי-כן בני-אדם, ואפילו נביאים, מנסים לעשות זאת.
7. בסיפורי הראשית, כל אדם שמדבר עם אלוהים, עשוי לנסות להונות אותו. בסיפורים המתארים תקופה מאוחרת יותר הונאה כזו נותרת נחלתם של הנביאים בלבד, ומשום כך היא נדירה.
8. ניסיונות להונות את אלוהים באים בדרך כלל בזיקה (ולעתים אפילו כגמול) על הונאות של אלוהים עצמו.